

Sylwester Jaśkiewicz

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

ORCID 0000-0002-4941-3610

Sekularyzacja we Włoszech w świetle wybranych wypowiedzi autorów włoskich

Abstrakt: Artykuł jest próbą ukazania fenomenu sekularyzacji w kontekście religijno-kulturowym Włoch. Za przestrzeń badawczą obrano sytuację Włoch (*caso italiano*) w ostatnim dwudziestoleciu. Z olbrzymiej literatury poświęconej tej problematyce wybrani zostali ci autorzy i te publikacje, które bezpośrednio lub pośrednio rozpatrują sekularyzację w kontekście wiary chrześcijańskiej i związanego z nią Kościoła. Najpierw przedstawione zostało samo pojęcie sekularyzacji, a także aktualna sytuacja procesów sekularyzacyjnych na Półwyspie Apenińskim. Zasadniczy trzon opracowania stanowi przedstawienie cennych uwag, wskazań i postulatów, które mogą posłużyć codziennemu życiu Kościoła i chrześcijan w odniesieniu do sekularyzacji i tworzących ją procesów. Pluralistyczna sytuacja współczesnego świata wraz z postępującą sekularyzacją jeszcze bardziej skłania Kościół do wnoszenia w ten świat ewangelicznego zacznym oraz wypracowania nowych i bardziej adekwatnych form pracy duszpasterskiej.

Słowa kluczowe: sekularyzacja, Kościół, Włochy, duszpasterstwo

Jednym z ważnych elementów w nabrzmiałej dziś debacie o roli i znaczeniu religii, a zwłaszcza chrześcijaństwa i Kościoła, we współczesnym społeczeństwie europejskim jest zagadnienie sekularyzacji. Choć sekularyzacja nie oznacza całkowitego odrzucenia religii, to jednak mocno ogranicza jej publiczne znaczenie. Kategoria sekularyzacji uznawana jest przez niektórych autorów (Lingua 2013, 12) za pierwszoplanową w kulturze XX wieku. Sekularyzacji nie można zredukować jedynie do nowożytnej cywilizacji Zachodu (Marino 2022, 298). Nie można jej też zacieśnić do przestrzeni jednego narodu czy państwa. Jednak zawężenie poszukiwań naukowych do określonego środowiska pozwala lepiej przyjrzeć się temu ciągle postępującemu procesowi w jego charakterystycznych

przejawach (Diotallevi 2019, 121). Wybór Włoch jako kraju, który mierzy się z sekularyzacją, jest interesujący z wielu względów. Nie bez znaczenia jest tu także – przypomniana zwłaszcza przez papieża św. Jana Pawła II i Benedykta XVI – misja strzeżenia i obrony chrześcijańskiego dziedzictwa Europy wszczepionego Rzymowi przez apostołów Piotra i Pawła (Magister 2011).

Jest wiele czynników, które religijnej i społeczno-kulturowej kondycji Włoch nadają swoistej specyfiki (Cartocci 2011, 17; Garelli 2011, 14). Ukazanie przeżywanej na sposób włoski sekularyzacji ze zwróceniem szczególnej uwagi na miejsce i rolę Kościoła jest ważne nie tylko dlatego, że sam Kościół w tym procesie uczestniczy, ale również dlatego, że opowiadając się za względną albo też relatywną autonomią rzeczywistości ziemskiej, widzi świat nierozzerwalnie związany z Bogiem Stwórcą i Chrystusem Odkupicielem i Głową całej ludzkości. W poniższym opracowaniu podjęte zostaną takie kwestie badawcze jak: rozumienie sekularyzacji, przedstawienie jej charakterystycznych znamion i aktualnego stanu na Półwyspie Apenińskim, a także wskazanie na główne wątki dyskusji toczącej się wokół sekularyzacji w odniesieniu do codziennego życia Kościoła i chrześcijan. Główną metodą zastosowaną w badaniach jest przegląd i analiza treści rozlicznych artykułów i publikacji, które ukazały się w ostatnim dwudziestolecu, a kryterium ich doboru są konkretne cele szczegółowe opracowania.

1. W kręgu pojęcia sekularyzacji

Sekularyzacja cechuje sferę religijną w całej jej rozciągłości czasowej (Vitiello 2009, 155; Sartea 2017, 40–42). Sam zaś termin „sekularyzacja” wywodzi się z łacińskiego słowa *saeculum*, oznaczającego pierwotnie „pokolenie”, a następnie „okres czasu”, „określony wiek” albo „świat” (Cavaliere 2016, vii; Sartea 2017, 40). Z upływem czasu terminem tym zwykło określać się to, co doczesne i przemijające, jako związane z tym światem nie w znaczeniu miejsca czy stworzonego porządku (*mundus*), ale czasu. W prawie kanonicznym, już w drugiej połowie XVI wieku, termin ten oznaczał przeniesienie mnicha do stanu duchowieństwa diecezjalnego. Z czasem termin ten używany był na oznaczenie każdej formy przeniesienia

jakichś rzeczy czy osób ze sfery duchowej lub religijnej do świeckiej. Tak działo się np. w czasie negocjacji Pokoju Westfalskiego zawartego w 1648 roku (Lingua 2013, 21; Mangiameli 2017, 73). Okresem szczególnego rozszerzenia semantycznego tego terminu jest wiek XIX, kiedy to m.in. za przyczyną Hegla pojawia się termin „zeświecczenie” (*Verweltlichung*) oznaczający osłabienie pozycji chrześcijaństwa, a co za tym idzie, utratę wpływu religii na życie społeczne i ekonomiczne (Lingua 2013, 22). W XX wieku pojawia się szereg nowych terminów i metafor. Już na początku XX wieku niemiecki filozof i socjolog Max Weber wprowadził metaforę „odczarowania świata” (*Entzauberung der Welt*), uzasadniając, że magiczne czy religijne wyjaśnienie rzeczywistości nie jest już dziś potrzebne. Po linii Webera poszedł m.in. niemiecki filozof i teolog Friedrich Gogarten, uważany za ojca teologii sekularyzacji, który w religii chrześcijańskiej widział podstawę sekularyzacji. To dzięki religii chrześcijańskiej człowiek jest wolny od magicznych i mitycznych sił przyrody. Pod koniec XX wieku pojawiły się dwa nowe pojęcia. Pierwsze to pojęcie „druga sekularyzacja” (*seconda secolarizzazione*) albo sekularyzacja sekularyzacji, które wprowadził włoski filozof Salvatore Natoli. Pojęcie to oznacza przejście od chrześcijańskiego sensu zbawienia jako rzeczywistości transcendentnej do zbawienia czysto doczesnego, jako rzeczywistości immanentnej i humanistycznej. Drugie pojęcie „desekularyzacja świata” (*deseccularization of the world*) wprowadził amerykański socjolog Peter L. Berger. Chodzi tu zasadniczo o proces odwrotny do sekularyzacji, który kładzie akcent na żywotność religii i zdolność do jej odradzania się. Podsumowując tę skrótową prezentację pojęcia sekularyzacji za Grazianem Linguą, można powiedzieć krótko, że o sekularyzacji mówi się na wiele sposobów w zależności od akcentowanych aspektów, płaszczyzn czy czasokresu (Lingua 2013, 19–33).

Od terminu „sekularyzacja” odróżnia się ukuty w połowie XIX wieku termin „sekularyzm” (*secularism*). Oznaczał on zasadniczo rozdzielenie sfery religijnej od świeckiej, a jako zjawisko sięga starożytności (Pera 2022, 20). Od około połowy XVIII wieku odnośzony jest do upadku chrześcijaństwa w Europie Zachodniej (De Giorgi 2018, 24). W sekularyzmie, a co za tym idzie w świeckim

społeczeństwie, zwykło widzieć się oderwanie albo też odłączenie człowieka, społeczności, kultury od religii i Boga i kształtowanie życia tak, jakby Bóg już nie istniał (Dalla Torre 2018, 2; 2019, 727). Sekularyzm jest pewną formą ideologii (Sartea 2017, 45).

Sekularyzacja jest pojęciem złożonym i zróżnicowanym w zakresie treściowym (Amato 2009, 239; Dalla Torre 2019, 726; Crespi 2011, 123–24), a sama dyskusja o niej raczej nieuporządkowana (Costa 2019, 19). Mając na uwadze różne modele sekularyzacji i wydobywając jej sens, Giovanni Cucci wylicza trzy podstawowe jej znaczenia: 1. postępujący schyłek religii wobec postępu nowoczesności, aż do jej wygaśnięcia; 2. rozróżnienie obszarów pomiędzy tym, co święte, a tym, co pogańskie; 3. większa wolność i poczucie niezależności (2020, 553; por. Grumelli 2011, 143–44). Luigi Berzano, rozumiejąc sekularyzację jako proces wyzwolenia na przestrzeni historii, wylicza cztery sekularyzacje. Ostatnią z nich, tj. aktualną, nazywa sekularyzacją indywidualnych stylów życia, które coraz bardziej chcą być zależne nie od religii, ale od własnych decyzji (2018b, 10–11). Guido Formigoni, weryfikując tezę o przebudzeniu się katolicyzmu począwszy od lat 90. XX wieku i powrocie starożytnej retoryki o „narodzie katolickim”, nie potwierdza podkreślanego entuzjazmu (2011, 769–78).

Lingua we wprowadzeniu do swego cennego studium przypomina, że opracowanie problematyki sekularyzacji winno uwzględnić aktualny jej stan w świecie (2013, 12–15). Badaniom nowej debaty na temat sekularyzacji poświęcił swe studium Paolo Costa (2019), starając się przywrócić jej miano złożonej kategorii. Stara się on uchwycić rozwój paradygmatu, a także zmiany, które w ostatnim pięćdziesięcioleciu naznaczyły i dalej znaczą kategorię sekularyzacji, w tym w jej istotnym odniesieniu do wiary i teologii (Costa 2019, 95).

2. Sekularyzacja we Włoszech

O sekularyzacji włoskiej na tle innych krajów europejskich mówi się niekiedy, że jest „zagadką” (Introvigne 2006, 45–46). Daniela Turco, powołując się na dane z dwudziestolecia 1995–2015, podkreśla, że choć mówią one o Włoszech jako o państwie formalnie katolickim,

to jednak w rzeczywistości są one przeniknięte mechanizmami religijności *self-service* jako efekt sekularyzacji (2016, 408). Włoski socjolog Roberto Cipriani ujął zagadnienie sekularyzacji od strony postępujących we Włoszech procesów industrializacji i urbanizacji w latach od 1957 do 2019 roku. Podkreśla on, że procesy te w rzeczywistości nie przyczyniły się do pogłębienia sekularyzacji, a sama tęsknota za *sacrum* i religią znajduje wciąż mocne racje (Cipriani 2021, 503). Wyraźnie jednak w odniesieniu do katolicyzmu we Włoszech zauważa, zgodnie ze swoją teorią ewolucji religii, że stał się on nie tyle niewidzialny, co przekształcił się w rozrzedzoną, rozcieńczoną religię, która różni się od tej, z której się wywodzi (pierwotnej, scentralizowanej, kościelnej) (Cipriani 2017, 134–35). Problematyką sekularyzacji zajmują się od szeregu lat we Włoszech środowiska liberalne. Przygotowywany przez nich raport szczegółowy opiera się na danych pochodzących z wielu źródeł¹.

Według najnowszych danych opublikowanych przez włoski Główny Urząd Statystyczny (ISTAT) w odniesieniu do praktyk

¹ Raport z 2022 roku [*XVI rapporto (2022) sulla secolarizzazione*] opatrzył krótkim komentarzem Lorenzo di Pietro. W odniesieniu do pochodzenia danych wylicza on: „Istat, Ufficio Statistico della Chiesa, Cei, Ministero dell’Economia, Servizio nazionale della Conferenza episcopale italiana per l’insegnamento della religione cattolica, Miur, Ministero della Salute e Iqvia, società di ricerche di mercato nel settore farmaceutico” (2022, 155). Di Pietro zatrzymuje się na piętnastu ważkich zagadnieniach (chrzty, dzieci narodzone poza małżeństwem, pierwsze komunie i bierzmowania, małżeństwa konkordatowe itd.), zestawionych co do liczby w większości przypadków w odniesieniu do roku poprzedniego. O spadku, nawet drastycznym, można mówić w przypadku liczby: chrztów (-39 tys.); pierwszych komunii i bierzmowań (ok. -11–12%); ślubów konkordatowych (-47,4%); wyświęconych kapłanów (zaledwie 283); deklaracji na rzecz „otto per mille alla Chiesa Cattolica” (-260 tys.); uczniów w szkołach katolickich (-2,6%); katolickich instytucji pomocowych i charytatywnych (-4,4%), przychodni (-8,9%) oraz domów opieki (-9,5); rozwodów (-21,9%) i separacji (-18%), spożycia hormonalnych środków antykoncepcyjnych (-3,1%); dobrowolnie przerywanej ciąży (było 66413 przypadków); aborcji (5,4 na 1000 kobiet w wieku od 16 do 49 lat). O wzroście natomiast w przypadku liczby: dzieci narodzonych poza małżeństwem (+3,4%), par bez ślubu (+1,7%) i tej samej płci, dobrowolnych ofiarodawców na rzecz Kościoła Katolickiego (+18%). Z uwagi na brak danych nie można podać liczby: uczniów uczestniczących na lekcje religii w szkołach; „Centrów Pomocy Życiu”. Zob. Di Pietro 2022, 156–60.

religijnych Włochów w 2022 roku (w większości wolnym od ograniczeń związanych z kwarantanną) liczba osób od sześciu lat wwyż będących w miejscu kultu przynajmniej raz w tygodniu wynosiła zaledwie 18,8%, a tych, którzy nie uczestniczyli w ogóle (z wyjątkiem obecności okazjonalnej na: chrztach, ślubach i pogrzebach) aż 31,1% (ISTAT 2022). Tak więc, pozostałe ok. 50% Włochów odwiedza miejsca kultu raz w miesiącu albo kilka razy w roku. Należy zauważyć, że 12 lat wcześniej, a więc w 2010 roku procent Włochów chodzących raz w tygodniu na Mszę św. wynosił 32% (Cartocci 2011, 130). Roberto Cartocci, opracowując dane z tamtego okresu, zwrócił uwagę na silne spolaryzowanie Włoch pomiędzy zsekularyzowaną środkową północą Włoch (ze swoim centrum w Emilii-Romagnii, Toskanii, Ligurii) a południowymi Włochami, które zasadniczo nie zostały zsekularyzowane (2011, 41).

Pietro Leonardo Di Giorgi, próbując zinterpretować sekularyzację włoską, nawiązuje do układu koncentrycznego kręgów, mających wspólny środek, a stosując go do Kościoła katolickiego, dostrzega zarówno krąg albo rdzeń „wielbicieli” (czy też „wojujących”), jak i krąg peryferyjny. Ten ostatni przedstawia tych, którzy przypisują swoim przekonaniom i przynależności charakter głównie społeczno-kulturowy, a tym samym świadczą o postępującej recesji hegemonii Kościoła, szczególnie w odniesieniu do postrzegania lub stosowania w praktyce jego przesłania teologicznego, moralnego i etycznego. Jako tzw. „słabo wierzący” deklarują często absolutny pluralizm w wyrażaniu religijności, co prowadzi ich do selektywnego trzymania się prawd wiary, do przekonania, że zbawienie jest w zasięgu każdego, a także, że elementy prawdy i pożytecznej nauki znajdują się także w innych religiach. Z jednej strony mamy więc indywidualizację wiary, a z drugiej, potrzebę „katolickiego parasolu”, który ma zapewnić pamięć kulturową oraz narodową tożsamość (Di Giorgi 2012, 396–98).

Za Fulvio Conti można też powiedzieć, że przeważająca sekularyzacja zachowań prywatnych w przeciwieństwie do laicyzacji sfery publicznej odzwierciedla zmiany gospodarczo-społeczne i kulturowe, które przekształciły Półwysep (2013, 45–47). Postępujący wzrost pluralizmu w sferze religijnej niesie też ze sobą wzrost konkurencji (Introvigne 2006, 50) i odbija się na desakralizacji

uhistorycznionej przestrzeni sakralnej (Carillo 2020, 149–50). Epokowy i bezprecedensowy kryzys chrześcijańskiego Zachodu prowadzi niektórych autorów włoskich do proponowania nowych paradygmatów, w tym w odniesieniu do fenomenu religijnego. Chodzi tu o paradygmat „post-teizmu”, który w całościowym ujęciu miałby dobre i złe strony (Cugini 2024, 256–60).

3. Kościół a sekularyzacja

Wyzwania, przed jakimi staje Kościół, pozwalają pogłębić teologicznie wiele aspektów jego życia (Cugini 2023, 13–14; Peruzzi 2022, 272). Świadomość wciąż nowych areopagów skłania Kościół do wypracowania adekwatnej strategii ewangelizacyjnej (Del Prete 2011, 187). W kontekście relacji Kościół a świat – winna ona budować się na tak wyraźnie podkreślonej przez Sobór Watykański II słusznej autonomii rzeczywistości ziemskiej, która nie stoi w sprzeczności z zachowaniem właściwego miejsca należnego Bogu, z działaniem chrześcijan oraz Kościoła w świecie (Coda 2009, 150–51; Sartea 2017, 41–42).

Jeśli wierzący opuszczają Kościół, to z natury szukają innych miejsc spotkań i znajdują je zazwyczaj w małych grupach (Cucci 2019, 19). Postęp sekularyzacji, zdaniem obecnego abpa Turynu i bpa Susy Roberta Repolego (2012, 19), doprowadził do wyczerpania się dotychczasowego modelu chrześcijaństwa. W przekonaniu Formignonego (2011, 778) rygorystycznej weryfikacji powinny zostać poddane strukturalne przesłanki włoskiego modelu duszpasterskiego.

Jest wiele racji, aby w kontekście poszukiwania skutecznej odpowiedzi na wyzwania sekularyzacji kierować się dobrze znanym w Kościele włoskim postulatem, aby teologia i duszpasterstwo postępowały razem i, wzajemnie się rozumiejąc, wspierały się (Seveso 2016, 232). Nawet bowiem najlepiej przemyślana odpowiedź eklezjologiczna, praktyki ewangelizacyjne czy wytyczne liturgiczne mogą okazać się nieskuteczne, jeśli nie będą koherentne nie tylko ze sobą, ale i z codziennym życiem Kościoła.

Wobec współczesnych wyzwań sekularyzacji, podobnie jak pluralizmu religijnego czy globalizacji, potrzeba szczególnie ponownego przemyślenia eklezjologicznego (*ripensamento ecclesiologico*),

powtórnego namysłu nad misją Kościoła (Repole 2012, 39; 2019, 43). Jeśli bowiem sekularyzacja łączy się, jak głosił niemiecki socjolog Niklas Luhmann (1927–1998), z funkcjonalnym zróżnicowaniem współczesnego społeczeństwa, w którym nie ma już ani jednego centrum ani jednego wierzchołka (Repole 2019, 47–48), to również Kościół powinien wziąć ten fakt pod uwagę. Chodzi tu zwłaszcza o uznanie za zbyt liczne takich strategii duszpasterskich, które dążą do odtworzenia dominującej i przywódczej roli chrześcijaństwa i Kościoła w świecie. Kościół nie może też zawężać swojej posługi jedynie do jednego aspektu życia społecznego, choćby nawet wydawał się on najważniejszy. Tym, czym Kościół najbardziej może i powinien odznaczać się we współczesnym społeczeństwie, są te aspekty jego bytu, które odnoszą się zwłaszcza do jego trynitarnych korzeni i komunii w Chrystusie. W bogatej i konkurencyjnej niejednokrotnie pałacie proponowanych dziś w świecie usług, tylko Kościół ma do zaoferowania współczesnemu człowiekowi komunie z Bogiem objawionym przez Jezusa Chrystusa (Repole 2012, 35–37). Z komunii tej wyrasta jedyny w swoim rodzaju typ relacji, który już tu na ziemi poprzez dynamizm eschatologiczny jest przedsmakiem wieczności. Repole wskazuje na cztery ścieżki, którymi należy podążać w realizacji wskazanego przez Sobór Watykański II horyzontu komunii i widzi je jako jeszcze większą troskę o: 1. Boga, Jego transcendencję i Jego bycie „sensem” ludzkiego współtworzenia rzeczywistości Kościoła; 2. jedność i różnorodność w Kościele; 3. całość funkcji prorockiej, kapłańskiej i królewskiej; 4. chrześcijańskie znaczenie zbawienia (Repole 2012, 56–66).

Proces sekularyzacji, który według kanadyjskiego filozofa Charlesa Taylora (ur. 1931) nie oznacza końca religii, ale raczej zmianę warunków wyznawania wiary, wpływa także na współczesne poszukiwania religijne i duchowe, w których coraz większą rolę odgrywa siła wyrazu i sugestywności. Samo wyznawanie wiary dla Taylora, jak zauważa Piero Marino (2022, 63–69), staje się jedynie jedną z opcji pośród innych. Odpowiedź Kościoła na taki stan rzeczy winna cechować się wyważeniem dwóch stanowisk. O ile bowiem, z jednej strony, należy wziąć pod uwagę różne sposoby komunikowania wiary, w tym także wielość doświadczeń duchowych i samej przynależności do Kościoła, tak, z drugiej strony, Kościół powinien

ustrzec się przed pokusą popierania pluralizmu niezdolnego do znalezienie dróg jedności (Repole 2012, 67–69; 2019, 62–64). Podstawową formą odpowiedzi Kościoła wobec ujawniających się w ten sposób zagrożeń płynących z sekularyzacji powinno być pogłębienie bardzo ważnego dla życia i struktury Kościoła aspektu, jakim jest synodalność. Repole kluczowe postulatory w tym wymiarze reasumuje w kilku wskazaniach bardziej szczegółowych (2023, 42–43). Pierwszym z nich, z uwagi również na zmniejszającą się na różnych poziomach życia Kościoła obecność konsultacji, autentycznego dialogu, wzajemnego słuchania się czy szczerej wymiany przekonań jest wezwanie do większej jeszcze inkulturacji, czyli zakorzenienia Kościoła we współczesnej kulturze. Kolejny postulat jest apelem o pogłębienie przez Kościół, w tym także przez refleksję teologiczną, związku pomiędzy synodalnością a kulturą właściwą dla tej formy ustroju państwa, jaką jest demokracja. O ile z jednej strony Kościół może i powinien sprzyjać wartościom charakterystycznym dla kultury demokratycznej, o tyle z drugiej strony powinien też uwydatniać jasno to, co w tej kulturze sprzeciwia się wartościom ewangelicznym. Praktyka synodalna Kościoła, będąc wyrazem i narzędziem komunii kościelnej, nie może też utracić z pola swego widzenia tych kontekstów społecznych, które w swej istocie nie są demokratyczne (Repole 2012, 78–80; 2023, 43). Synodalność w życiu Kościoła domaga się także większego dialogu eklezjologii z prawem kanonicznym, aby eklezjologia komunii nie była tylko teorią, ale twórczym elementem życia chrześcijan (Repole 2012, 88).

Repole, odnosząc się do stanowiska reprezentowanego m.in. przez wybitnego francuskiego historyka, filozofa i socjologa Marcela Gaucheta (ur. 1946), mówi ponadto o potrzebie ponownego przemyślenia roli autorytetu Kościoła (Repole 2012, 88, 157; 2019, 66).

Kard. Angelo Amato wskazuje na potrójne zadanie Kościoła w zsekularyzowanej Europie. W pierwszej kolejności jest nim głoszenie Ewangelii, dawanie o niej spójnego i przekonywającego świadectwa oraz głoszenie jej na współczesnych areopagach kultury, polityki, mediów i edukacji młodych ludzi. Również w trzecim tysiącleciu Ewangelia jest dla Europy najwspanialszą księgą (Amato 2009, 248; Crespi 2011, 136). Priorytetowym zadaniem

Kościół wobec społeczeństwa popandemicznego i zsekularyzowanego, a przy tym mocno zaawansowanego technologicznie jest wciąż edukacja młodych (Campagnaro 2022, 32). Zmaganie Kościoła włoskiego z sekularyzacją w przestrzeni wychowania i przekazu wiary ma licznych pionierów w obrębie teologii pastoralnej, a jednym z nich jest mediolański ksiądz Luigi Giussani, który założył międzynarodowy ruch katolicki „Comunione e Liberazione” (Campagnaro 2023, 109–26).

4. Liturgia a procesy sekularyzacyjne

Liturgia, jak dostrzega włoski pastoralista Carmine Matarazzo, już od rewolucji francuskiej stanowi pierwszy cel, w który uderzają ci, którzy chcą ograniczyć wyznawanie wiary chrześcijańskiej do sfery życia indywidualnego i prywatnego, a przez to uniemożliwić jej oddziaływanie w sferze publicznej i społecznej (2018, 16). Relację liturgii do sekularyzacji na przestrzeni wieków zwykło ujmować się w trzech stanowiskach. W pierwszej kolejności, zwłaszcza w czasach bardziej odległych, liturgia była orężem Kościoła w poskramianiu procesów sekularyzacyjnych. W czasach natomiast bardziej współczesnych ukształtowały się dwa poglądy. Pierwszy z nich widział sekularyzację jako realne niebezpieczeństwo dla liturgii katolickiej i z obawy przed jej desakralizacją czynił wszystko, aby się jej ustrzec. Drugi natomiast, bardziej otwarty, brał pod uwagę aktualną kondycję świata i żyjącego w nim człowieka, w tym także procesy sekularyzacyjne i – zwłaszcza poprzez język, gesty i słowa typowe dla człowieka współczesnego – starał się przybliżyć zarówno chrześcijanom, jak i niewierzącym do kultu katolickiego (Matarazzo 2018, 30). Te dwa ostatnie stanowiska w minionych dziesięcioleciach stały się bardziej widoczne i odsłoniły przy tym brak jedności Kościoła oraz „sensu kościelnego” liturgii. W rzeczywistości chodzi tu o zwolenników tradycji liturgicznej związanej z reformą trydencką papieża Piusa V i tzw. Mszałem papieża Piusa V („Mszy po łacinie”). Stali się oni powszechnie znani i identyfikowani poprzez istniejące od 1969 roku Bractwo Kapłańskie Świętego Piusa X, które zdecydowanie odrzucało reformę liturgiczną papieża Pawła VI i promulgowany przez niego Mszał. 7 lipca 2007 roku

papież Benedykt XVI wydał motu proprio *Summorum Pontificum*, które odnosi się do podwójnego używania liturgii rzymskiej, zezwalając na używanie trydenckiej formy obrządku łacińskiego (Diotallevi 2019, 135; De Mattei 2018, 68). Sprawowanie Mszy św. według liturgii przedsoborowej wyraźnie ogranicza jednak motu proprio *Traditionis Custodes* papieża Franciszka z 16 lipca 2021 roku. Ważnym dopowiedzeniem aktualnego biskupa Rzymu w odniesieniu do racji posoborowej reformy liturgicznej jest List apostolski *Desiderio desideravi* z 29 czerwca 2022 roku (Maggioni 2022, 7–8).

Matarazzo przez sięgnięcie do głębi sporu o ryt Eucharystii przypomina, że chociaż Sobór Trydencki dostrzegał katechetyczną wartość Mszy św., to jednak widział jej skuteczność wyłącznie w ofiarniczym działaniu Chrystusa, a nie w bardziej lub mniej świadomym i aktywnym uczestnictwie w niej wiernych. Ten ostatni aspekt bardzo wyraźnie obecny jest w posoborowym nauczaniu papieży i ze swej strony stanowi podwaliny świadomej, katolickiej odpowiedzi ochrzczonych, jako członków Kościoła, na sekularyzację (Matarazzo 2018, 372–79).

5. Miłość w kontekście sekularyzacji

Stefano Zamboni, włoski zakonnik i profesor teologii moralnej, w kontekście sekularyzacji dowartościowuje jeden z najcenniejszych skarbów chrześcijaństwa, jakim jest jego orędzie o miłości (Zamboni 2013, 17–23). To właśnie na miłości buduje się *ethos* chrześcijański. Najpierw jednak Zamboni przywołuje opracowane przez kanadyjskiego filozofa Taylora trzy znaczenia sekularyzacji: 1. oczyszczenie różnych sfer życia publicznego (ekonomicznej, politycznej, kulturalnej, wychowawczej) z jakichkolwiek odniesień do Boga i zastąpienie ich odniesieniami do racjonalności tych sfer; 2. uszczuplenie znaczenia wiary i praktyk religijnych; 3. przejście z epoki, w której wiara w Boga była niepodważalna do epoki aktualnej, w której jest ona zaledwie jedną z możliwych opcji (Zamboni 2013, 18). Zamboni w opisie stanu wiary w Boga w aktualnym, zeświecczonym świecie przywołuje także ukuty przez holenderskiego ekumenistę Antona W.J. Houtepena neologizm „agnosma”, który oznacza formę życia człowieka, w którym Bóg popadł w zapomnienie i już się o nim nie

pamięta (Zamboni 2013, 18). Postępujący wciąż proces słabnięcia wrażliwości na Boga, prowadzi Zamboniego do przywołania także pozytywnej interpretacji sekularyzacji przez Gianniego Vattima. Ten turyński filozof opowiedział się za chrześcijaństwem bez metafizyki (wpływ Nietzschego i Heideggera), bez dogmatów i prawa, ale za to z mocnym wyakcentowaniem wymiaru ducha i przykazania miłości (Torzewski 2020, 108; Zamboni 2013, 19–20).

Choć nie można odmówić sugestywności propozycji Vattima, który w procesie sekularyzacji widział wypełnienie chrześcijańskiego przesłania (2002, 25), to jednak należy wyraźnie dowartościować w tym kontekście zasadę miłości w jej pierwotnym i niepodważalnym chrześcijańskim sensie (Zamboni 2013, 20). Miłość jest dla chrześcijan nie tylko podstawową zasadą życia, ale i szczytem nowotestamentalnego Objawienia, a więc prawdą o tym, że „Bóg jest miłością” (1 J 4,8.16). Zamboni przypomina, że prawda o tym, że Bóg utożsamia się z miłością, nie oznacza, że miłość utożsamia się z Bogiem. W mówieniu o Bogu należy zachować zarówno Jego transcendencję, jak i znaną z Objawienia specyfikę (Zamboni 2013, 21). Ponadto Zamboni, podkreślając proegzystencję Chrystusa, ukazuje miłość jako dar i służbę, przypomina jej niezaprzeczalny charakter przykazania (por. J 13,34), a także niezwykle cenny w zsekularyzowanym świecie wymiar społeczny (Zamboni 2013, 21–23).

6. Duchowość chrześcijańska a „duchowość zsekularyzowana”

Włoski socjolog Massimo Introvigne, analizując wskazania magisterium Kościoła, które winny pomóc współczesnemu człowiekowi w kształtowaniu postaw desekularyzacyjnych, na pierwszym miejscu umieszcza zachętę do poświęcenia więcej czasu na modlitwę i na milczenie (2016, 108–9). Bardzo wyraźnie podkreśla on też wzrastającą we Włoszech liczbę nowych ruchów religijnych i kultów (Introvigne 2006, 52–53). Z kolei Luigi Berzano, włoski socjolog i ksiądz, w najnowszej swej publikacji zwraca uwagę na wielkie wyzwanie dla duchowości chrześcijańskiej, jakim jest „duchowość zsekularyzowana” (2023, 64). Duchowość, która w klasycznym swym rozumieniu oznacza w sensie ogólnym całość praktyk podejmowanych

w duchu zaangażowania i wyrzeczenia, aby osiągnąć dobro przyszłe, czyli zbawienie – dziś w świecie coraz bardziej zdominowanym przez pluralizm religijny i globalizację – została przywłaszczona nie tylko jako termin przez rynek i środki masowego przekazu, ale i otrzymała całkiem inne znaczenie (Berzano 2023, 66). Berzano zauważa, że sekularyzacja, prowadząc do transformacji społeczeństwa, a zwłaszcza do nadania mu charakteru świeckiego, nie doprowadziła do zaniku duchowości, szeroko rozumianego sacrum, ale do jego innowacji i emancypacji od religii historycznych (2018a, 12). W samym zaś procesie transformacji uwidoczniły się zwłaszcza trzy cechy: 1. rozszerzenie indywidualnej autonomii, 2. pluralizm źródeł i tradycji religijnych, do których można się odwołać oraz 3. pojawienie się nowych form społecznych na polu religijnym (Berzano 2023, 70–74). Wobec tracenia przez tradycje religijne ich dotychczasowej centralnej pozycji w społeczeństwie nie można jednak pominać faktu, że duchowość religii historycznych, w tym zwłaszcza chrześcijaństwa, czerpie swoje energie z nadprzyrodzonego źródła i inspirowane jest mistycznymi doświadczeniami świętych (np. św. Teresy z Avila czy św. Jana od Krzyża). Nie bez znaczenia są tu także nowe formy duchowości, jakie zrodziły się w ostatnim czasie wokół solidarności międzynarodowej, ekumenizmu, ekologii, a nawet dążenia do dobrego samopoczucia. Nie można nie wspomnieć tu także duchowości zespolonej z określonymi miejscami związanymi z objawieniami maryjnymi czy nowymi klasztorami (Berzano 2023, 89).

We Włoszech, co dostrzega w analizie oferty religijnej Kościoła Pietro L. Di Giorgi, do formalnych organizacji ludzi świeckich o charakterze polityczno-społeczno-kulturowym (jak np. Akcja Katolicka), z czasem dołączyły inne ruchy i grupy specjalizujące się w tematyce lub określonych doświadczeniach religijnych. Ważną rolę odgrywają także grupy i ruchy niezwiązane bezpośrednio z określonym terytorium i przedłużające formację parafialną (np. *Comunione e Liberazione*), wolne od ograniczeń hierarchicznych w porównaniu z lokalnymi episkopatami (np. *Focolarini* czy *Rinnovamento nello Spirito*) lub jako prałatury personalne (np. *Opus Dei*, *Cammino Neocatecumenale*) z władzą kształcenia własnego duchowieństwa (Di Giorgi 2012, 394–96).

Jednym z przekrojowych tematów spotkania Delegatów ds. Duchowości Jezuickiej Konferencji Prowincjałów Europy (JCEP) mającego miejsce w dniach od 23 do 26 stycznia 2023 roku była sekularyzacja widziana zarówno jako zagrożenie, jak i szansa. Ten drugi wymiar wynika przede wszystkim z faktu, że wiele osób, często niemających określonej przynależności religijnej, zwraca się do Centrów Duchowości Księży Jezuitów czy Jezuickich Ośrodków Rekolekcyjnych w poszukiwaniu wewnętrznego nawrócenia (Pazzi 2023).

7. Sekularyzacja a wolność religijna

Na związek wolności religijnej z sekularyzacją zwrócił uwagę znany włoski prawnik i rektor LUMSA, wolnego Uniwersytetu Wniebozięcia NMP w Rzymie, Giuseppe Dalla Torre. Nade wszystko odczytuje on sekularyzację jako konstytutywny element cywilizacji chrześcijańskiej i rozumie ją jako historyczny proces wcielania wartości orędzia ewangelicznego w różne przestrzenie życia człowieka (kulturę, życie społeczne, rzeczywistość prawną i instytucjonalną). Nawet jeśli chrześcijaństwo odznacza się swym dynamizmem eschatologicznym, to jednak dąży także do przemiany świata, a nie ucieczki z niego. W tym znaczeniu orędzie ewangeliczne staje się *saeculum*, tzn. wciela się w historię, kontynuując Boskie wcielenie, które w osobie Chrystusa dokonało się raz na zawsze (Dalla Torre 2018, 3–4; 2019, 727–28). Tak rozumianą sekularyzację, a więc nie jako proces a-religijny czy wręcz anty-religijny, ale jako przejaw „ucieleśniania się” chrześcijaństwa w historii, odnosi Dalla Torre do określonej przez Kościół w XX wieku prawnej kategorii wolności religijnej (2018, 4–6). Problematyka wolności religijnej choćby w swej formie zarodkowej wyrasta z orędzia chrześcijańskiego (por. Mt 10,13–14; 12,10; 13,30.40–42; 26,51–53; Mk 6,7–13; J 18,36). W ten sposób Dalla Torre ukazuje bezzasadność powielanych przekonań, że prawo do wolności religijnej, tak jak i inne podstawowe prawa człowieka zostały przyjęte poza czy nawet przeciw magisterium Kościoła i doświadczeniu chrześcijańskiemu albo też, że zawdzięczamy je Oświeceni (2018, 4–5). Dalla Torre przywołuje ponadto bardzo ważne stwierdzenie soborowej deklaracji o wolności

religijnej *Dignitatis humanae* (Coda 2009, 151), aby prawo osoby ludzkiej do wolności religijnej było prawem państwowym (Dalla Torre 2018, 6).

Niestety, nad czym ubolewa Dalla Torre, tak fundamentalne prawo osoby ludzkiej nie jest przestrzegane dziś w świecie lub o nim się milczy. Jednym z najbardziej znaczących powodów wspomnianej ciszy jest, zdaniem Dalla Torrego sekularyzm, a właściwie różne jego przejawy, które nie tylko osłabiają indywidualną i zbiorową świadomość w sprawach religijnych, ale ją niszczą i usuwają (2018, 9–12).

8. Podsumowanie

Prezentacja fenomenu sekularyzacji w kontekście religijno-kulturowym Włoch w pierwszym dwudziestolecu XXI wieku objęła przedstawicieli z różnych dyscyplin naukowych: filozofii (Paolo Costa, Franco Crespi, Gianni Vattimo, Vincenzo Vitiello), historii (Fulvio Conti, Guido Formigoni), socjologii (Luigi Berzano, Roberto Cipriani, Antonio Grumelli, Massimo Introvigne), prawa (Piero Marino, Giuseppe Dalla Torre) czy nauk o polityce (Roberto Cartocci). W tej włoskiej polifonii na temat sekularyzacji niezwykle ważny jest także głos teologii (Angelo Amato, Piero Coda, Paolo Cugini, Carmine Matarazzo, Roberto Repole, Stefano Zamboni). Ta wielość perspektyw potwierdza wyraźnie jak bardzo sekularyzacja jest procesem złożonym i wieloaspektowym, a przy tym niełatwym do zrozumienia. W tej wielowymiarowości sekularyzacji rozmaicie przedstawianej i podkreślanej przez autorów włoskich można zauważyć podstawową zgodność co do dwu zasadniczych stanowisk, które nie są domeną samych tylko głęboko wierzących katolików. Pierwsze z nich rozumie sekularyzację jako postępujący proces ograniczania znaczenia i roli religii w życiu społecznym, a zarazem dominującego wpływu Kościoła na sferę publiczną. Drugie zaś stanowisko widzi sekularyzację jako nieodłączny element chrześcijańskiej wiary, zakorzeniony tak w Objawieniu, jak i wpisany w historię zbawienia. W wypracowaniu katolickiego ujęcia sekularyzacji decydującą rolę odegrał Sobór Watykański II, przypominając o respektowaniu nie absolutnej, ale słusznej autonomii świata i wartości

doczesnych, a przy tym o misji ewangelizacyjnej Kościoła wobec świata, poprzez którą Kościół ma właśnie z właściwym szacunkiem go przemieniać. W tej perspektywie uwidacznia się również oczyszczająca w odniesieniu do religii rola sekularyzacji, która staje się impulsem do zrewidowania być może wiekowych, ale nieadekwatnych postaw.

Prowadzone dyskusje na temat sekularyzacji przez licznych autorów włoskich są doskonałą ilustracją społecznej sytuacji wiary chrześcijańskiej i Kościoła we Włoszech. Znamionnymi cechami włoskiego społeczeństwa są wolność obywatelska i pluralizm etyczny. Nawet jeśli perspektywa katolicka dominuje w wielu aspektach, to jednak społeczeństwo włoskie jest zasadniczo społeczeństwem pluralistycznym, które preferuje system wartości odbiegający znacznie od doktryny katolickiej. Niewątpliwie religia katolicka określana jako „rozproszona” (Cipriani) jest obecna zarówno dzięki zachowywanym tradycjom i edukacji, jak i określonym strukturom i działaniom pastoralnym promującym wartości chrześcijańskie. W rzeczywistości jednak religia rozproszona jest zbiorem wartości, praktyk, przekonań, symboli, postaw i zachowań, które wykraczają znacznie poza kościelną egidę.

W toczącej się we Włoszech dyskusji na temat sekularyzacji w odniesieniu do wiary chrześcijańskiej i Kościoła należy podkreślić kilka głównych i bardziej szczegółowych wątków. Położenie akcentu na sekularyzację i pluralizm jako na podstawowe właściwości kultury XXI wieku nie umniejsza w niczym niezastąpionego miejsca i roli chrześcijańskich Kościołów. Ich zadaniem jest nie tylko ożywianie społeczeństwa życiodajną mocą Ewangelii czy prowadzenie owocnego dialogu z nim, ale również przypomnianie społeczeństwu o możliwości osiągnięcia dzięki niemu tych dóbr i wartości, których nie jest w stanie uzyskać samemu. To mobilizuje sam Kościół do bycia przekonującym, ale i przyciągającym przykładem (Repole). Ponieważ szczytem i źródłem życia Kościoła jest liturgia, dlatego też postulat jej jedności i jednolitości jest szczególnie cenny w kontekście podzielonego świata. Nie bez znaczenia jest tu też czynne i aktywne uczestnictwo w niej wiernych, które jest oczywistym przeciwieństwem tendencji sekularyzacyjnych wielu katolików i to nie tylko we Włoszech (Matarazzo). Podstawą wszelkich działań

osobistych i społecznych chrześcijanina powinna być miłość w jej w pełni chrześcijańskim znaczeniu (Zamboni). O ile o autentycznej relacji wierzącego z Bogiem stanowi jego duchowość, to zwłaszcza prawdziwym wyzwaniem dla duchowości chrześcijańskiej jest dziś tzw. „duchowość zsekularyzowana”, której głównym „motorem” jest nie Duch Boży (por. Rz 8,14), ale duch obecnego czasu (Berzano). Natomiast problematyka wolności religijnej potwierdza, że sekularyzacja nie musi być skierowana przeciw chrześcijaństwu, gdyż to ona w rzeczywistości przyczyniała się do wytworzenia przestrzeni religijnej wolności, w której człowiek może realizować swe poszukiwania. Całkowicie bezzasadne jest w tym kontekście często powielane przekonanie o tym, że prawo do wolności religijnej nie ma związku z tradycją chrześcijańską czy magisterium Kościoła (Dalla Torre). Zaproponowana całościowo sekwencja postulatów, z różnych racji raczej reprezentacyjna niż wyczerpująca, pozwala uwydatnić lepiej w kontekście sekularyzacji te zadania, które stoją dziś przed wierzącymi i Kościołem we Włoszech, a także w całym świecie.

Secularization in Italy in the Light of Selected Statements by Italian Authors

Abstract: The article is an attempt to present the phenomenon of secularization in the religious and cultural context of Italy. The situation of Italy (*caso italiano*) in the last twenty years has been chosen as the research area. From the vast literature devoted to this issue, those authors and publications were selected that directly or indirectly present secularization in the context of the Christian faith and the Church associated with it. First, the concept of secularization itself is presented, as well as the current situation of secularization processes on the Apennine Peninsula. The main body of the study is the presentation of valuable comments, indications and postulates that can serve the everyday life of the Church and Christians in relation to secularization and the processes that create it. The pluralistic situation of the contemporary world, together with the advancing secularization, encourages the Church even more to bring the leaven of the Gospel into this world and to develop new and more adequate forms of pastoral work.

Keywords: secularization, Church, Italy, pastoral care

Bibliografia

- Amato, Angelo. 2009. "Cattolicesimo e secolarizzazione nell'Europa contemporanea." *Annales Theologici* 23 (2): 237–52.
- Berzano, Luigi. 2018a. "Le spiritualità nel epoca secolare." In *La Morada interior. Mistica y literatura en el V Centenario de santa Teresa*, edited and presentation by Francisco José Martín, 11–28. L'Elia: Nexofia.
- Berzano, Luigi. 2018b. *Quarta secolarizzazione. Autonomia degli stili. Spiritualità senza Dio?* Milano: Mimesis.
- Berzano, Luigi. 2023. *Senza più la domenica. Viaggio nella spiritualità secolarizzata. Comunicare l'assoluto.* Torino: Effatà.
- Campagnaro, Matteo. 2022. "Il metodo educativo di don Luigi Giussani: una risposta valida all'urgenza formative dei nostril giorni." *Quarterly Journal Fides et Ratio* 50 (2): 31–41.
- Campagnaro, Matteo. 2023. "La trasmissione della fede in una società secolarizzata sulla base delle principali pubblicazioni di don Luigi Giussani." *Roczniki Pedagogiczne* 15 (1): 109–26. <https://doi.org/10.18290/rped23151.8>.
- Carillo, Saverio. 2020. "Paesaggio culturale italiano e secolarizzazione. Idiomi e narrazione dei monumenti nella rappresentazione novecentesca del sacro." *Quaderni d'italianistica* 41 (1): 135–51.
- Cartocci, Roberto. 2011. *Geografia dell'Italia Cattolica*. Contemporanea 207. Bologna: Il Mulino.
- Cavaliere, Anna. 2016. *Le ragioni della secolarizzazione. Böckenförde tra diritto e teologia politica*. Ethos Nomos 14. Torino: G. Giappichelli.
- Cipriani, Roberto. 2017. *Diffused Religion. Beyond Secularization*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Cipriani, Roberto. 2021. "Trasformazioni socio-antropologiche e secolarizzazione: il caso italiano (1957–2019)." In *Pensar la tradición. Homenaje al profesor José Luis Alonso Ponga*, edited by Joaquín Díaz et. al., 493–505. Sociologia 17. Valladolid: Ediciones Universidad de Valladolidfco.
- Coda, Piero. 2009. "Il rapporto tra Chiesa e società." In *Religione e democrazia. Atti dell'International summer school di filosofia e politica Marina di Camerota (SA), 23-25 maggio 2008*, edited by Massimo Adinolfi and Alfredo D'Attorre, 145–53. Roma: Edizioni Solaris.
- Conti, Fluvio. 2013. "La secolarizzazione inconsapevole. Laicità e dimensione pubblica nell'Italia contemporanea." *Memoria e Ricerca* 4:45–65.
- Costa, Paolo. 2019. *La città post-secolare. Il nuovo dibattito sulla secolarizzazione*. Biblioteca di Teologia Contemporanea 193. Brescia: Queriniana.
- Crespi, Franco. 2011. "Proces sekularyzacji: od deskralizacji do religii." In *Ateizm oraz irreligia i sekularyzacja*, edited by Franciszek Adamski, 123–38. Kraków: PETRUS.
- Cucci, Giovanni. 2019. *Religione e secolarizzazione. Fine della fede*. Assisi: Cittadella.

- Cucci, Giovanni. 2020. "Religione e secolarizzazione. Due realtà antitetiche?" *Sintese, Belo Horizonte* 47 (1): 535–62. <https://doi.org/10.20911/21769389v47n149p535/2020>.
- Cugini, Paolo. 2023. "Il mondo si è spostato: e noi dove siamo? Editoriale." *3D Tre-dimensioni* 20 (1): 9–14.
- Cugini, Paolo. 2024. "Post-teismo: un nuovo paradigma per andare oltre Dio, la religione e il cristianesimo." *Rassegna di Teologia* 65:237–59.
- Dalla Torre, Giuseppe. 2018. "Libertà religiosa e secolarismo." *Rivista telematica (www.statoe.chiese.it)* 10:1–13.
- Dalla Torre, Giuseppe. 2019. "Omaggio a Francesco D'Agostino." *Archivio giuridico* 151 (3): 725–30.
- De Giorgi, Fulvio. 2018. "Secolarizzazione, secolarismo e cristianesimo. Appunti e ipotesi di interpretazione storica." *Pedagogia e Vita* 73 (4): 16–30.
- De Mattei, Roberto. 2018. *La liturgia della Chiesa nell'epoca della secolarizzazione*. Saperi 11. Chieti: Solfanelli.
- Del Prete, Vito. 2011. *La Buona Terra. Riflessioni sull'Evangelizzazione*. Edited by Emilia Paola Pacelli. Cinisello Balsamo: San Paolo.
- Di Giorgi, Pietro Leonardo. 2012. "Sociologia dell'Italia Cattolica." *Vivens Homo* 23 (2): 383–99.
- Di Giorgi, Pietro Leonardo. 2013. *Immagini della secolarizzazione*. Montespertoli: M.I.R.
- Di Pietro, Lorenzo. 2022. "La secolarizzazione ai tempi della pandemia." *Critica Liberale* 28 (12): 155–60.
- Diotallevi, Luca. 2019. *Il paradosso di Papa Francesco. La secolarizzazione tra boom religioso e crisi del Cristianesimo*. Problemi aperti 228. Soveria Mannelli: Rubbettino.
- Formigoni, Guido. 2011. "L'Italia Cattolica e la secolarizzazione." *Il Mulino* 60 (5): 769–78.
- Fumagalli, Aristide. 2003. "La Chiesa nel mondo. Testimoniare Cristo all'uomo postmoderno." *La Rivista del Clero Italiano* 84 (3): 201–17.
- Garelli, Franco. 2011. *Religione all'italiana. L'anima del paese messo al nudo*. Contemporanea 210. Bologna: Il Mulino.
- Grumelli, Antonio. 2011. "Sekularyzacja pomiędzy religią a ateizmem." In *Ateizm oraz irreligia i sekularyzacja*, edited by Franciszek Adamski, 139–51. Kraków: PETRUS.
- Introvigne, Massimo. 2006. "Czy w Europie mamy do czynienia z sekularyzacją?" In *Sekularyzacja a ewangelizacja*, edited and introduction by Łukasz Kamiński, 41–66. Biblioteka Ekumenii i Dialogu 28. Kraków: Wydawnictwo Naukowe PAT.
- Introvigne, Massimo. 2016. "Secolarizzazione e ritorno al sacro: promesse e ambiguità." In *Incontrare Dio nel cuore della città. Scenari dell'evangelizzazione per il terzo millennio*, edited by Pontificium Consilium pro Laicis, 99–110. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana.

- ISTAT. 2022. "Pratica religiosa – regioni e tipo di comune." Accessed December 7, 2023. <http://dati.istat.it/index.aspx?queryid=24349>.
- Lingua, Graziano. 2013. *Esiti della secolarizzazione. Figure della religione nella società contemporanea*. Philosophica 120. Pisa: ETS.
- Maggioni, Corrado. 2022. "Il magistero di Francesco sulla liturgia." *Rivista di Pastorale Liturgica* Spec. Issue (luglio): 4–9.
- Magister, Sandro. 2011. „Italia felix.” La Chiesa la festeggia così. Accessed March 8, 2024. <https://chiesa.espresso.repubblica.it/articolo/1347098.html>.
- Mangiameli, Stelio. 2017. "Secolarizzazione e fattore religioso: una nuova convivenza." *Persona y Derecho* 77 (2): 71–92. <https://doi.org/10.15581/011.77.71-92>.
- Marino, Piero. 2022. *Diritti di Dio e diritti dell'uomo. Paradigmi della Secolarizzazione*. Logon Didonai 30. Napoli: Scientifica s.r.l.
- Matarazzo, Carmine. 2018. *Liturgia e secolarizzazione. La missione della Chiesa nel mondo attuale*. Fede e Annuncio 106. Bologna: Centro Editoriale Dehoniano.
- Pazzi, Bruno. 2023. "Identificare le sfide e le opportunità della secolarizzazione nell'era postmoderna." Published February 1, 2023. Accessed February 4, 2024. <https://www.jesuits.global/it/2023/02/01/identificare-le-sfide-e-le-opportunita-della-secolarizzazione-nell-era-postmoderna>.
- Pera, Marcello. 2022. *Lo sguardo della Caduta. Agostino e la superbia del secolarismo*. Filosofia 121. Brescia: Morcelliana.
- Peruzzi, Paolo. 2022. "Introduzione alla teologia della storia." *Divus Thomas* 125 (3): 256–74.
- Repole, Roberto. 2012. *Come stelle in terra. La Chiesa nell'epoca della secolarizzazione*. Assisi: Citadella.
- Repole, Roberto. 2019. *La Chiesa e il suo dono. La missione fra teologia ed ecclesiology*. Biblioteca di Teologia Contemporanea 197. Brescia: Queriniana.
- Repole, Roberto. 2023. "Il senso teologico delle procedure sinodali." In *La sinodalità nell'attività normativa della Chiesa. Il contributo della scienza canonistica alla formazione di proposte di legge*, edited by Ilaria Zuanazzi, Maria Chiara Ruscazio, and Valerio Gliotti, 29–46. Modena: Stem Mucchi.
- Sarteau, Claudio. 2017. "Secolarizzazione, non secolarismo. Il diritto nel nuovo rapporto tra pubblico e privato." *Persona y Derecho* 77 (2): 39–57.
- Seveso, Bruno. 2016. "Dottrina e pastorale: una storia infinita." *Roczniki Teologiczne* 63 (6): 227–42. <https://doi.org/10.18290/rt.2016.63.6-15>.
- Socci, Antonio. 2020. *Kościół czasu Antychrysta*. Translated by Marcin Masny. Kraków: AA.
- Taylor, Charles. 2007. *A Secular Age*. Cambridge, MA: Harvard University Press. Italian translation: Charles Taylor. 2009. *L'età secolare*. Edited by Paolo Costa. Milano: Feltrinelli.
- Torzewski, Antoni. 2020. "Sekularyzacja jako droga do pełnego chrześcijaństwa w świetle koncepcji Gianniego Vattimo." *Edukacja Filozoficzna* 69:99–119. <https://doi.org/10.14394/edufil.2020.0005>.

- Turco, Daniela. 2016. "Post-secolarità fra disincanto e «nuovi incanti». Una riflessione sulle analisi teoriche riguardanti la secolarizzazione." *Studi di Sociologia* 54 (4): 401–17.
- Vattimo, Gianni (Giantereso). 2002. *After Christianity*. Edited by Luca d'Isanto. New York: Columbia University Press.
- Vitiello, Vincenzo. 2009. "Religione, democrazia e secolarizzazione." In *Religione e democrazia. Atti dell'International summer school di filosofia e politica Marina di Camerota (SA), 23-25 maggio 2008*, edited by Massimo Adinolfi and Alfredo D'Attorre, 154–67. Roma: Solaris s.r.l.
- Zamboni, Stefano. 2013. "Etica e secolarizzazione. Il principio agape." *Rivista di Teologia Morale* 45 (1): 17–23.